Bohuslav Hostinský

O transformaci diferenciálních výrazů

Časopis pro pěstování matematiky a fysiky, Vol. 56 (1927), No. 1, 7--13

Persistent URL: http://dml.cz/dmlcz/108876

O transformaci diferenciálních výrazů.[1]

Napsal *Bohuslav Hostinský*.

1. Označme písmeny x_1 a x_2 křivočaré souřadnice bodu na dané ploše; pohybuje-li se ten bod podél křivky, jež probíhá na ploše, jsou x_1 a x_2 funkcemi parametru t a diferenciál ds oblouku vyjádří se známým vzorcem

$$\left(\frac{ds}{dt}\right)^2 = a_{11}\left(\frac{dx_1}{dt}\right)^2 + 2a_{12}\frac{dx_1}{dt}\frac{dx_2}{dt} + a_{22}\left(\frac{dx_2}{dt}\right)^2. \tag{1}$$

Koeficienty a_{ik} jsou funkcemi souřadnic x_1 a x_2. Násobíme-li pravou stranu rovnice (1) druhou mocninou diferenciálu dt, obdržíme to, co se obyčejně nazývá kvadratickou diferenciální formou ds^2; v dalším budeme však počítati stále s derivacemi souřadnic x_1 a x_2 podle parametru t a zachováme návev „kvadratická diferenciální forma“ pro pravou stranu rovnice (1), čímž se ovšem něco málo odchýlíme od obvyklé terminologie.

Zaveďme nyní nové proměnné y_1 a y_2 rovnicemi

$$x_1 = x_1(y_1, y_2), \qquad x_2 = x_2(y_1, y_2) \tag{2}$$

Představme si, že nějaký výraz (na př. křivost plochy) závisí na veličinách a_{ik} a na jejich derivacích podle souřadnic x_1 a x_2. Jak se změní takový výraz transformací (2)? Z četných úloh, které od doby, kdy Gauss zavedl do teorie ploch křivočaré souřadnice (Disquisitiones generales circa superficies curvas, 1828), byly v nauce o transformaci diferenciálních výrazů probírány, připomínám tyto dva jednoduché příklady:

a) Derivujeme-li rovnice (2) podle parametru t, obdržíme

$$\left.\begin{aligned} \frac{dx_1}{dt} &= u_{11}\frac{dy_1}{dt} + u_{12}\frac{dy_2}{dt} \\ \frac{dx_2}{dt} &= u_{21}\frac{dy_1}{dt} + u_{12}\frac{dy_2}{dt}, \end{aligned}\right\} \quad \ldots\ldots \tag{3}$$

[1]) Hlavní výsledky této práce byly obsahem přednášky, kterou jsem měl dne 21. ledna 1926 ve schůzi Brněnského odboru Jednoty čsl. matematiků a fysiků.

kde klademe pro stručnost

$$u_{ik} = \frac{\partial x_i}{\partial y_k}, \quad (i, k = 1, 2).$$

Dosaďme do pravé strany vzorců (3) na místo $\frac{dx_1}{dt}$ a na místo $\frac{dx_2}{dt}$ do vzorce (1). Vychází

$$\sum_{r=1}^{2}\sum_{s=1}^{2} a_{rs}\frac{dx_r}{dt}\frac{dx_s}{dt} = \sum_{r=1}^{2}\sum_{s=1}^{2}\sum_{i=1}^{2}\sum_{k=1}^{2} a_{rs} u_{ri} u_{sk}\frac{dy_i}{dt}\frac{dy_k}{dt},$$

kteroužto rovnici lze psáti též takto:

$$\sum_r\sum_s a_{rs}\frac{dx_r}{dt}\frac{dx_s}{dt} = \sum_r\sum_s b_{ik}\frac{dy_i}{dt}\frac{dy_k}{dt}, \tag{4}$$

zavedeme-li označení

$$b_{ki} = b_{ik} = \sum_r\sum_s a_{rs} u_{ri} u_{sk}. \tag{5}$$

V rovnicích (4), (5) jakož i ve všech dalších jsou vynechány sumační meze; rozumí se, že podle každého sumačního indexu sečítá se od 1 do 2.

Původní kvadratická diferenciální forma, která stojí na levé straně rovnice (4), přechází tedy transformací (2) ve formu s koeficienty b_{ik}, které jsou definovány vzorci (5).

b) Budiž

$$\begin{Bmatrix} r s \\ i \end{Bmatrix}_a$$

t. zv. Christoffelův symbol, výraz to utvořený určitým způsobem z koeficientů a_{ik} původní kvadratické diferenciální formy; definice symbolu bude uvedena později. Budiž dále $U(x_1, x_2)$ libovolná funkce proměnných x_1 a x_2. Výraz

$$U_{rs} = \frac{\partial^2 U}{\partial x_r \partial x_s} - \sum_i \begin{Bmatrix} r s \\ i \end{Bmatrix}_a \frac{\partial U}{\partial x_i} \tag{o}$$

nazývá se kovariantní derivací funkce U, poněvadž se transformuje právě tak jako a_{rs}. Přejde-li totiž funkce U transformací (1) ve funkci V nových proměnných, bude

$$U(x_1, x_2) = V(y_1, y_2);$$

označíme-li, jako dříve, písmeny b_{ik} koeficienty transformované kvadratické diferenciální formy, znakem

$$\begin{Bmatrix} r s \\ i \end{Bmatrix}_b$$

Christoffelův symbol utvořený pro transformovanou formu a píšeme-li

$$V_{rs} = \frac{\partial^2 V}{\partial y_r \, \partial y_s} - \sum_i \begin{Bmatrix} rs \\ i \end{Bmatrix}_b \frac{\partial V}{\partial y_i}, \tag{6'}$$

lze dokázati, že

$$V_{ik} = \sum_r \sum_s U_{rs} u_{ri} u_{sk}. \tag{7}$$

Souvislost mezi veličinami U_{rs} a V_{ik}, vyjádřená rovnicí (7) je tedy zrovna taková jako souvislost mezi a_{rs} a b_{ik} vyjádřená rovnicí (5).

2. Nauka o transformaci výrazů, které se vztahují k dané kvadratické diferenciální formě, založená Gaussem, byla později pěstována hlavně Riemannem a Christoffelem. V novější době zdokonalili ji Ricci a Levi-Civita[2]) a nazvali ji „absolutním diferenciálním počtem". Zájem o ni stoupl zejména, když Einstein ve své nauce o všeobecné relativitě použil absolutního diferenciálního počtu (pro čtyři nezávislé proměnné).

Vzorec (1), kterým se podle Gausse vyjadřuje element ds oblouku, byl později podle vzoru Riemannova a jeho pokračovatelů rozmanitě zobecňován, ale vždy tak, že v úvahách absolutního diferenciálního počtu pracuje se s kvadratickou diferenciální formou. Se stanoviska ryze matematického naskytuje se přirozeně tato otázka: Jsou rozmanité transformační vzorce absolutního diferenciálního počtu — jako na př. vzorce (5) — omezeny jen na ten případ, že běží o transformaci kvadratických forem, nebo je možno dáti jim obecnější význam? Když jsem četl rozmanité práce o transformaci kvadratických diferenciálních forem, shledal jsem, že všechny výpočty zakládají se především na vzorci (5), kterým se definuje přeměna koeficientů a_{ik} v koeficienty b_{ik}. Soustava čísel a_{ik} (čili „tensor", jak se nyní často říká) transformuje se určitým způsobem; z toho pak plynou všechny další důsledky. Celý absolutní diferenciální počet dá se pojímati z obecnějšího hlediska a sice takto:

Budiž

$$F\left(x_1, x_2, \frac{dx_1}{dt}, \frac{dx_2}{dt}\right)$$

libovolná funkce veličin x_1 a x_2, které považujeme za funkce pomocného parametru t, a jejich derivací podle t. Zavedeme-li nové proměnné y_1 a y_2 rovnicemi (2), obdržíme

$$F\left(x_1, x_2, \frac{dx_1}{dt}, \frac{dx_2}{dt}\right) = G\left(y_1, y_2, \frac{dy_1}{dt}, \frac{dy_2}{dt}\right).$$

[2]) G. Ricci—T. Levi-Civita: Méthodes du calcul différentiel absolu et leurs applications (Mathem. Annalen, Bd. 54, 1901, p. 125—201). — Obšírnější díla: H. Galbrun: Introduction à la théorie de la relativité (Paris, 1923). T. Levi-Civita: Lezioni di calcolo differenziale assoluto (Roma 1925).

Poněvadž

$$\frac{\partial G}{\partial \frac{dy_i}{dt}} = \sum_r \frac{\partial F}{\partial \frac{dx_r}{dt}} \cdot \frac{\partial \frac{dx_r}{dt}}{\partial \frac{dy_i}{dt}},$$

a dále, užijeme-li znaků u_{ri} dříve definovaných,

$$\frac{dx_r}{dt} = \sum_i u_{ri} \frac{dy_i}{dt}, \quad \frac{\partial \frac{dx^r}{dt}}{\partial \frac{dy}{dt}} = u_{ri},$$

bude

$$\frac{\partial G}{\partial \frac{dy_i}{dt}} = \sum_r \frac{\partial F}{\partial \frac{dx_r}{dt}} \cdot u_{ri}.$$

Derivujeme-li tuto rovnici podle $\frac{dy_k}{dt}$, vychází

$$\frac{\partial^2 G}{\partial \frac{dy_i}{dt} \frac{dy_k}{dt}} = \sum_r \sum_s \frac{\partial^2 F}{\partial \frac{dx_r}{dt} \partial \frac{dx_s}{dt}} \cdot u_{ri} u_{sk}. \tag{8}$$

Srovnejme vzorec (8) a (5); dostáváme větu: *Budiž F libovolná funkce veličin x_1, x_2 a jejich prvních derivací podle parametru t. Zavedeme-li nové proměnné y_1, y_2 rovnicemi (2), transformuje se soustava veličin*

$$a_{ik} = \frac{\partial^2 F}{\partial \frac{dx_i}{dt} \partial \frac{dx_k}{dt}} \quad (i, k = 1, 2) \tag{9}$$

právě tak, jako soustava koeficientů a_{ik} kvadratické diferenciální formy.

Levou stranu rovnice (8) označíme písmenem b_{ik}; rovnice (8) stává se pak totožnou s rovnicí (5). Ve specielním případě, kdy funce F je totožná s polovinou kvadratické formy (1), jsou veličiny a_{ik} totožny s koeficienty této formy a b_{ik} jsou totožny s koeficienty formy transformované.

3. Vzorce pro invarianty a kovarianty kvadratických diferenciálních forem dají se na základě uvedené věty zosobniti tak, že platí pro funkce F, které jsou závisly jakýmkoli způsobem na veličinách x_1, x_2 a na jejich derivacích $\frac{dx_1}{dt}$ a $\frac{dx_2}{dt}$. Budiž $P\left(\frac{\partial U}{\partial x_i}, a_{ik}, \frac{\partial a_{ik}}{\partial x_l}\right)$ k o v a r i a n t d i f e r e n c i á l n í f o r m y F o koeficientech a_{ik};

výraz P obsahuje jednak derivace prvého řádu funkce $U(x_1, x_2)$, jednak koeficienty a_{ik} a jejich derivace. Kovariance je vyjádřena rovnicí

$$P\left(\frac{\partial U}{\partial x_i}, a_{ik}, \frac{\partial a_{ik}}{\partial x_l}\right) = P\left(\frac{\partial V}{\partial y_i}, b_{ik}, \frac{\partial b_{ik}}{\partial y_l}\right),$$

kde značí V funkci, jež vzniká z U transformací (1), a b_{ik} jsou koeficienty transformované diferenciální formy.

Každý kovariantní výraz P zůstává kovariantním, nahradíme-li kvadratickou diferenciální formu funkcí F, která závisí na x_1, x_2, i na jejich derivacích podle t zcela libovolným způsobem; ovšem třeba současně zavésti na místo veličin a_{ik} nebo b_{ik} derivace druhého řádu funkce F definované vzorcem (9) nebo derivace transformované funkce G, jež jsou definovány levou stranou rovnice (8).

Postupem, který se vykládá v teorii ploch[3]) odvodíme tyto výsledky (písmeny a_{ik} a b_{ik} značíme vždy druhé derivace funkcí F a G, jak právě bylo vyloženo) platné pro zcela libovolnou volbu funkce F.

Determinant veličin a_{ik} transformujeme podle rovnice

$$\begin{vmatrix} b_{11}, b_{12} \\ b_{12}, b_{22} \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} a_{11}, a_{12} \\ a_{12}, a_{22} \end{vmatrix} . \begin{vmatrix} u_{11}, u_{12} \\ u_{21}, u_{22} \end{vmatrix}^2,$$

což plyne přímo z formulí (5) podle pravidla o násobení determinantů.

Jsou-li $U(x_1, x_2)$ a $U'(x_1, x_2)$ dvě libovolné funkce proměnných x_1 a x_2, jest výraz

$$\frac{1}{a_{11}a_{22} - a^2_{12}}\left[a_{22}\frac{\partial U}{\partial x_1}\frac{\partial U'}{\partial x_1} - a_{12}\left(\frac{\partial U}{\partial x_1}\frac{\partial U'}{\partial x_2} + \frac{\partial U}{\partial x_2}\frac{\partial U'}{\partial x_1}\right) + \right.$$
$$\left. + a_{11}\frac{\partial U}{\partial x_2}\frac{\partial U'}{\partial x_2}\right]$$

kovariantní vůči libovolné transformaci (1).

Zavedeme-li Christoffelovy symboly (zobecněné pro libovolnou funkci F) rovnicemi

$$\begin{bmatrix} ik \\ l \end{bmatrix}_a = \frac{1}{2}\left(\frac{\partial a_{il}}{\partial x_k} + \frac{\partial a_{kl}}{\partial x_i} - \frac{\partial a_{ik}}{\partial x_l}\right),$$

$$\begin{Bmatrix} ik \\ r \end{Bmatrix}_a = \sum_l A_{rl}\begin{bmatrix} ik \\ l \end{bmatrix},$$

kde A_{rl} jest minor příslušný prvku a_{rl} v determinantu $\begin{vmatrix} a_{11}, a_{12} \\ a_{12}, a_{22} \end{vmatrix}$,

[3]) Viz díla svrchu uvedená nebo knihu Bianchi-Lukat: Vorlesungen über Differentialgeometrie 2. Aufl. (Leipzig, 1910), § 23.

dělený hodnotou determinantu samého, a značíme-li obdobně (s indexem b) Christoffelovy symboly utvořené pro funkci transformovanou G, shledáme,[4]) že pro kovariantní derivace (6) a (6') platí zase transformační relace (7). Z toho plyne kovariance druhého diferenciálního parametru

$$\sum_i \sum_k A_{ik} U_{ik} \text{ atd.}$$

4. Nalezené výsledky platí zcela obecně pro jakýkoliv počet nezávisle proměnných veličin. Budiž

$$F\left(x_1, x_2, \ldots x_n; \frac{dx_1}{dt}, \frac{dx_2}{dt}, \ldots \frac{dx_n}{dt}\right)$$

libovolná funkce n proměnných x_i a jejich prvních derivací podle pomocného parametru t a označme symbolem a_{ik} $(i, k = 1, 2, \ldots n)$ její parciální derivace druhého řádu podle $\frac{dx_1}{dt}$ a $\frac{dx_2}{dt}$ jako dříve; viz vzorec (9). Každá formule nebo rovnice absolutního diferenciálního počtu kovariantní s danou kvadratickou diferenciální formou, jejíž koeficienty a_{ik} jsou dány jakožto funkce proměnných x_i, přejde ve formuli nebo v rovnici kovariantní s funkcí F, nahradíme-li koeficienty a_{ik} druhými derivacemi funkce F podle vzorce (9). Kovariant takto utvořený bude obecně záviseti nejen na proměnných x_i, nýbrž také na derivacích $\frac{dx_i}{dt}$, i když původní kovariant (utvořený pro kvadratickou diferenciální formu) derivací neobsahoval.

*

Sur la transformation des expressions différentielles.

(Extrait de l'article précédent.)

Soit F une fonction donnée de deux variables x_1, x_2 et de leurs dérivées $\frac{dx_1}{dt}$, $\frac{dx_2}{dt}$ prises par rapport à un paramètre auxiliaire t et désignons par a_{ik} les dérivées partielles du second ordre de F prises par rapport à ces dérivées (voir la formule (9)). Par le changement de variables défini au moyen de formules (2) et (3), F devient égale à une fonction G de y_1, y_2, $\frac{dy_1}{dt}$, $\frac{dy_2}{dt}$; soient b_{ik} les dérivées du deuxième ordre de G prises par rapport à $\frac{dy_i}{dt}$ et $\frac{dy_k}{dt}$. Les relations qui existent entre les quantités a_{ik} et b_{ik} sont

[4]) Viz Bianchi-Lukat l. c. § 26.

exprimées par la formule (5). Il en résulte que les expressions du calcul différentiel absolu, covariantes avec une forme quadratique différentielle à coefficients a_{ik}, deviennent des expressions covariantes avec la fonction F à condition de remplacer les coefficients de la forme quadratique différentielle par les dérivées du second ordre de F suivant la formule (9).